

Hernády Judit

Szövegalkotás és elbeszéléstechnika a *Metamorphosis Transylvaniae*-ben

A 18. századi magyar nyelvű próza egyik megkerülhetetlen alkotása ugyan kétségkívül a *Metamorphosis Transylvaniae*, mégis viszonylag csekély irodalomtörténeti érdeklődés övezi Apor Péter munkáját. Ennek hátterében alighanem a szöveg erőteljesen leíró jellege áll, ami miatt sokkal inkább művelődéstörténeti forrásként szokás rátekinteni, semmint irodalmi szempontú elemzés tárgyává tehető alkotásként. Pedig a mű kapcsán igen lényeges kérdések várnak még megválaszolásra, ezek közül a legfontosabb bizonyára Cserei Mihály szövegalkotói közreműködésének a problémája. Cserei ugyanis – feltehetően Apor Péter kérésére – a munka korai változatát megjegyzetelte, a szerző pedig némi válogatás és utólagos alakítás után a jegyzetek nagy részét be is építette művébe.¹

A *Metamorphosis Transylvaniae* Kazinczy Gábor első szövegkiadásáig csak kéziratos formában volt hozzáférhető.² Ezt követően azonban viszonylag sok kiadást ért meg. Ennek ellenére az elemző máig kénytelen Kazinczy 19. századi edíciójához nyúlni, ha a mű szövegalkotásának fent említett aspektusát kívánja megvizsgálni. A családi levéltárban fennmaradt Cserei-féle pótlékokat Kazinczy még függelékként közölte, az irat azután a későbbi kiadásokból fokozatosan eltűnt.

A 20. század elején, Wildner Ödön gondozásában megjelenő változatban³ ugyan még szerepelnek Cserei kiegészítései, a szövegkölcsonzések főszövegbeli jelölésének megvalósítási módja azonban komoly kételyeket ébreszt az eljárás helyességét illetően: Wildner ugyanis – megzavarva a mű szerves egységének benyomását – kapcsos zárójelekkel jelöli a szövegátvételek helyeit. A szövegegybevetések még a szó szerinti egyezéseket tekintve is pontatlanok (több átvétel is jelöletlenül maradt), a Cserei megjegyzéseivel kevésbé nyilvánvaló kapcsolatban álló szakaszok jelzésére pedig e módszer nem is alkalmas. Ráadásul Wildner a külön közölt pótlékokból a főszövegben szereplő részeket el is hagyta (a megcsonkítás következtében e függelék mindössze néhány oldalt tesz ki!).

A modern kiadásokból⁴ már teljesen eltűntek Cserei jegyzetei, ami érthető, ha a szélesebb közönségnek szóló kiadványok igényeit tekintjük. Ezeken felül azonban szükség volna egy olyan

Hernády Judit (1989) – irodalomtörténész, a PPKE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója, Budapest, hernady.judit@gmail.com

¹ Az akadémiai kézikönyv „mindenestül” kifejezése túlzó: Apor önálló szerzői koncepciójáról árulkodnak az át nem vett részletek is. Vö. *A magyar irodalom története*. II. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 436.

² *Altörjai b. Apor Péter munkái*. Szerk. Kazinczy Gábor. Pest 1863. (Magyar történelmi emlékek. Írók 11.) A dolgozatban található idézetek ebből a kiadásból származnak (mai helyesírás szerint átírva).

³ *Metamorphosis Transylvaniae* (Erdély változása). Cserei Mihály pótló megjegyzéseivel. Szöv. gond. és jegyz. Wildner Ödön. Bp. 1927.

⁴ *Metamorphosis Transylvanie, azaz Erdélynek változása. 1736, Apor Péter*. Szerk., utószó és jegyz. Tóth Gyula. Bp. 1972; Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. Előszó és jegyz. Kóczányi László, szöveggond. Lőrinczy Réka. Buk. 1978; *Magyar emlékirók: 16–18. század*. Vál., szöveggond. és jegyz. Bitskey István. Bp. 1982. 585–594.

modern szövegkiadásra is, mely függeléként újra hozzáférhetővé tenné Cserei iratát, hogy a két szöveg egybevethető legyen. További problémát jelent, hogy Kóczyány László kiadásában a kiegészítő pótlékok szerzőjekét tévesen Apor Péter van feltüntetve,⁵ noha az irat tartalma egyértelműen Cserei szerzőségére mutat. A *Metamorphosis Transylvaniae* szövegformálásának és elbeszélismódjának vizsgálatát ezért a műbe épített átvételek tüzetesebb szemügyre vételével érdemes kezdeni.

Cserei Mihály jegyzetei

A recepcióban észlelhető zavarhoz nyilvánvalóan hozzájárult a műbe átemelt pótlékok viszonylag nagy száma, ugyanis a *Metamorphosis* közel egyharmada bizonyíthatóan idegen szerző tollából származik. Apor azonban – a korban szokásos módon – művében nem utal familiárisa szerepére. Cserei azonban akkor sem tekinthető társszerzőnek, ha figyelembe vesszük hozzájárulása tudatosságát, illetve azt a tényt, hogy e pótlékok nélkül a mű a ma ismeretes formájában bizonyosan nem készülhetett volna el.⁶ Látni fogjuk, hogy Apor familiárisa megjegyzéseit saját koncepciójának megfelelően, szabadon alakítva építette be művébe; mind a válogatás, mind az átfogalmazások szempontjai az ő felfogását tükrözik, így Cserei szerepe végig alárendelt maradt.

Az átvételek aránya fejezetenként igen eltérő képet mutat. Csupán három hosszabb cikkely mentes a betoldásoktól (*Micsoda szekereken jártak magok régen az erdélyiek, Az erdélyi régi tisztességekről, Az katolika religióról*); két nagyobb egység, egy önálló fejezet (*A fejedelem ebédéről és vacsorájáról*) és egy elkülönített fejezetrész (*Emlékezetes lakodalomról való toldalék*), viszont majdnem egészében Cserei iratából származó részletekből épül fel. Azonban az utóbbi esetekben sem beszélhetünk egyszerű, ollózásszerű szövegátemelésekről, mivel Apor szövegalkításainak kisebb nyomai ezeken is felfedezhetők. A következőkben néhány jellegzetes átalakító eljárás bemutatására teszünk kísérletet.

A *Metamorphosis Transylvaniae*-ben igen gyakoriak a hosszabb vagy rövidebb szó szerinti átvételek. A második fejezetben Apor hosszan idézi Csereinek Apor István gazdagságával kapcsolatos feljegyzéseit. Az eredeti szövegen csak helyenként eszközölt kisebb stilisztikai vagy kiegészítő, magyarázó jellegű módosításokat:

nemcsak a mostohafiának, Korda Sigmondnak, és atyai ágon Apor familiából való atyafinak, hanem a mellette való élévaló szolgálinak negyven, ötven egész negyvenes-hordó borokat elajándékozott. Úgy minden esztendőben Szent-Jakab nevű falu mellett Bardóc nevű pusztá praediumán legeltetvén szarvasmarháit és méneseit, ősszel kiment oda (Cserei, 444).

nemcsak a mostohafiának, Korda Zsigmondnak és altorjai ágon Apor familiából való atyafinak, hanem a mellette való élévaló szolgálinak negyven-ötven egész negyvenes hordó borokat elajándékozott. Szentjakab nevű, Mezőségen lévő faluja mellett legeltetvén szarvasmarháit és méneseit, Boduc nevű szénafüvön, ősszel kiment oda (Apor, 318–319).

⁵ Kóczyány László: *i. m.* 172.

⁶ Vö. Tóth Zsombor: *A kora újkori könyv antropológiája. Kézírtas irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában.* Bp. 2017. 270. Tóth Zsombor írásantropológiai nézőpontból részletesen tárgyalja Cserei Mihály és Apor Péter viszonyát. Uo. 268–275.

Már itt felfigyelhetünk arra az érdekes jelenségre, hogy Cserei jegyzeteit Apor maga is további toldalékokkal látta el: itt az Apor Istvánról festett képet még szükségesnek érezte kiegészíteni a trombitások, a németek kedvéért tartott szakács és a papok fizetségének rögzítésével. A fejezet végén viszont megszakítja Cserei szó szerinti idézését, s a testamentummal kapcsolatos adatokat csak kivonatos, átszerkesztett formában építi be művébe, mellőzve a Thököly- és Rákóczi-féle mozgalmak miatti vagyonszervezés részleteit. Az új műbe a forrásszöveg anekdotikus szakaszai viszont már nem kerültek át.

Az ebédről és vacsoráról című fejezet három terjedelmesebb Cserei-szakasz mellett négy rövidebb lélegzetű átvételt is tartalmaz. Apor a régi italok és ételek katalógusát kikerekítő szakasz egyik részletén nem csupán stílárís vagy magyarázó indokú módosítást hajtott végre, hanem egy szócserevel ellenvéleményt is megfogalmazott: Cserei szerint a szalonna volt „minden éték jó ízt adó szerszáma” (450), Apor szerint viszont a „kapornya”, a kapricserje fűszerként használt bimbója.⁷ A rövidebb részletek közül az anekdoták érdemelnek külön figyelmet, ezeknél ugyanis jól megfigyelhető Apor átalakító módszere. A Rainer Márton alakjához kapcsolt rövid adoma esetében Apor a történettöredéket az átfogalmazott és megszólítási formájává alakított méltatlankodás elé helyezte; a kerettörténetet törölte, a megszólalást tömörítette, csak a szereplő jellemzéséhez adott még hozzá egy vonást:

Most már **egy** nyomorult alávaló nemesember is **nem ihatik** egyéb edényből, hanem **kristály** pohárból, noha **Reiner Márton**, az akkori **kolosvári hadnagy**, **azt mondja vala** a szegény Apor István asztalánál: Az jó bor **ónkalánból is jó**, nemcsak aranyas pohárból. (Cserei, 451.)

Rajner Márton igen öreg ember vala s **kolosvári hadnagy** vala, **azt mondja vala**: az fenesi **bor ónkannából is jó**. Nézd meg, **most egy** varga **sem ihatik**, hacsak **kristályból** nem adsz innya. (Apor, 329.)

Apor az üvegpohár-anekdota átvétele során is szabadon alakított alapanyagán. A történet új változatából kimaradt Baló Tamás, az eredeti főszereplő, helyét pedig Cserei apja, Cserei János vette át. Az anekdota így feszebb, tömörebb formát kapott, noha a szerepcserét aligha indokolhatta e módosítást:

Voltak olyan **ejteles, félejteles üvegek is az régi időkben**, pincetokban **hozták Lengyelországból**, **de én hogy** rá emlékezém, nem láttam olyanokból valaki ebéden vagy vacsorán **ivutt volna, hanem** igen ifjú koromban az szegény atyámmal **Hidvégre** mentünk vala, akkori **főkapitányhoz**, az öreg **Nemes Jánoshoz**; Baló Tamás ott lévén vice-királybíró, ő is ott volt. Asztalhoz ülven, Nemes János olyan akkor-hozott **üveg** bort köszöne el az atyámra, másodmagával, Baló Tamás lévén társa az italban az atyámnak; ivék az atyám s oda adá neki; ő szegény **nem tudván** a rendit, hogy kell **innya belőle**,

Hoztak Lengyelországból az régi időkben is olyan ejteles, félejteles üvegpalackokat, **de hogy** akkor **ittak volna** belőle, **nem láttam, hanem Hidvégi Nemes János**, tanácsúr és háromszéki **főkapitány** lévén, ő kezdett olyan üvegből innya, és mint főtiszteket az háromszékiek udvarlották; történik azonban, hogy nagyajtai Cserei János is ott lévén ebéden, neki is az **üvegpalackot** beadják, **nem tudván belőle innya**, addig szíja és **szíja az üveg belső stróffját**, **azalatt kiesik az feneke**, **az bor kiomlik**; **mond Nemes János**: Itt **mondhatnák, ökö** tudna palackból innya. (Apor, 329.)

⁷ A kapornya kapcsán lásd Vörös Éva: *Szágó és kapli Csokonai műveiben*. Magyar nyelvjárások XXXII(1995). 51–54.

csak **szíttá az üveg belső stróffját, azalatt kiesik a feneke s a bor kiömlik** az asztalra. **Monda Nemes János**, az mint selypen szóllott: Igazán, Tamás öcsém is **mondhatnók, ökör tudna palackból innya.** (Cserei, 451.)

A fejedelem ebédéről és vacsorájáról című negyedik cikkely fő mozzanatát – a cím által sugalltak ellenére – a két Apafi Mihály, az idős és az ifjú kontrasztos bemutatása képezi. E szembeállítást Apor Cserei két külön tematikus csoportba rendezett szakaszára alapozva építi fel, melyek közül az első ténylegesen I. Apafi Mihály ebédéről szól, s csak a leírás végén fordul át anekdotikus színezetű jellemfestésre. Apor a kisebb stilisztikai módosítások mellett még a Biblia-olvasás mozzanatának hozzáadásával nyomatékosítja Apafi jámborságát:

Vadászni gyakran járt, egyébkor könyveket olvasott vagy órákat igazgatott. (Cserei, 454.)

Vadászni gyakorta járt, egyébkor könyveket olvasott, kivált az Bibliát, azt estve is, kivált özvegy korában, amíg elaludt, az inással olvastatta, **vagy** pedig **órákot igazgatott.** (Apor, 337.)

Az ötödik cikkely (*A régi erdélyiek köntösiről*) elején Apor némi önellentmondást is vállalva (vö. „nem értem” *versus* „láttam”) úgy írja át a Cserei személyes tapasztalait megfogalmazó sorokat, hogy az első személyű megszólalásmódot megtartva a hivatkozott alakot, Cserei nagyanyját, Apor Ilonát cseréli fel saját nagyanyjával, Imecs Judittal:

Gercinát is viseltenek a **régi magyar asszonyok**, még az alávaló renden valók is; idvezült **nagyanyámnak**, Apor Ilonának is volt olyan **gercinája**, itt is Nagyajtán Donáth Istvánné egész holtáig mind gercinát viselt, úgy ment templomban is. (Cserei, 466–467.)

Nem értem, de hallottam bizonyoson, hogy **rég**en az **főasszonyok gelez**nában jártak, ki-ki maga állapotjához képest, kinek nyusztból való volt, kinek nyestből, kinek petymetből, egyszóval akitől mint tölt ki, aminthogy gyermekkoromban magam is láttam az **nagyanyám**, Imecs Judit petymetből való **gelez**náját, s hallottam bizonyoson, hogy más régi főasszonyoknak is még akkor az geleznájok megvolt. (Apor, 341.)

Az öltözködési szokásokhoz kapcsolódó Cserei-történetek alapmotívumai (a nyári kesztyű viselése mint bolondság, illetve a kés övben hordásának régi szokása) ugyan átfogalmazott formában fellelhetők a műben, anekdotikus tartalmuk szövegbe építésére azonban nem került sor, ráadásul a késviselés leírása át is került a korábbi, étkezésekkel kapcsolatos fejezetbe.

Az asszonyok és leányok viseletéről szóló egység három bekezdésnyi lezárása szemléletes példája az Apor-féle integratív szövegépítkezésnek. A vizsgált rész első bekezdése Apor saját soraival indít, majd az olvasót meg- és felszólító, egy mondaton belül kétszer is megismételt gesztussal folytatódik, Cserei méltatlankodó hangvételű megjegyzéseit még erőteljesebb hatásúvá formálva:

Most visszafordult fővel áll az erdélyi világ, mert a **rása** köntös **közönséges** még **parasztleányok** között is; **ha** egy hitvány rühös asszonyt vagy leányt **szolgálónak** kell **fogadni**, **ne is említsd neki brassai egyszer ványolt posztószoknyát vagy mentét, hanem jóféle rásából valót** (Cserei, 467).

„Nézd meg **most**, igyekezzél **fogadni** egy lotyó **szolgálót**, vagy nézd meg még az **paraszt** jobbágyleányokat is, mert ezek között is **közönséges** az **rásaruha**, **ha** penig egy rühös alávaló asszonyt vagy leányt akarsz **fogadni szolgálónak**, **ne is említs neki brassai** vagy szebeni **egyszer ványolt posztószoknyát vagy mentét, hanem jóféle rásából valót**” (Apor, 344–345).

A következő szakasz ismét Cserei személyes élményét hasonítja át. Apor az elszegényedésért a túlzott költekezést felelőssé tevő bő fejtegetést jó érzékkel sűríti néhány rövid, tömör mondatba:

Most a legnyomorultabb **asszonyok** s **leányok** is, **kiknek férjek vagy atyjok házában** sokszor **egy béfaló kenyér sincsen**, **cifra mentéjek**, **pártájok**, az asszonyoknak **aranyas szélű gyengye patyolat**, **cifra mente**; efféle rendek felett való egyetmásokra vesztegetik el **ha** vagy **egy pénzt** kaphatnak, s osztán nincs mit fizetni férjeknek a **portióba**. A militia, mikor látja, mely **cifra** a közasszony, leány, nem hiheti el, hogy a **portiózó ember** olyan elnyomordott szegénységgel legyen. A főemberek, nemesek is az ilyen feleségekre, leányokra való semmirekellő s majd semmi ideig tartó, mégis drága pénzben álló portékákra való költés miatt enerválódnak naponként. (Cserei, 468.)

„**most** sok **asszony**, **leány**, **akiknek férjek vagy atyjok házában nincsen egy falat kenyerek**, mégis **cifra** az **mente**, **gyolcs** az **rokolya**, **drága** az **párta**, **az asszonyoknak aranyos szélű gyenge patyolat**. Jobb volna, amit erre költenek, adnák az **portióban**, s járnának úgy, mint az régi jámbor asszonyok s leányok.

[...] Nézd meg, erdélyi ember, hogy bizony nem az császár adója szűkíti Erdélyben az **pénzt**, feleségekre, lányotokra való haszontalan **cifrázás**. (Apor, 345–346.)

Apor ezután – még a „nézd meg” kitétel harmadszori ismétlése előtt – megakasztja a Cserei-szöveg folyamatos idézését: a „Ne hagyjuk el az régi székely asszonyokat” mondattal egy új bekezdést nyit, és még néhány sornyi leírást told hozzá az eddigiekhez. Az elbeszélő csak ezt követően szólítja meg újra olvasóját, folytatva a figyelemfelkeltő funkciójú kiszólások alkalmazását. Apor a „cifrázás” újbóli felemlégetése után ugyan Cserei néhány gondolatára támaszkodva, de lényegében már önállóan fogalmazza meg véleményét. Végül a szövegmintától teljesen elszakadva tesz említést a férfiak hasonló cifraságairól; e fordulattal egyúttal át is köti gondolatmenetét a következő, férfiakról szóló nagyobb egységhez.

Minthogy az ünnepi szokások kapcsán Apornak is lehettek még saját emlékei, a forrásszöveg konkrét eseteleírásából csak néhány vonást vesz át, majd az egyedi történések általánosítása után a külön bekezdésnyi szakaszt maga formálja kerek egészé:

Nyájas, **magokat nem nagyító emberek** voltak azelőtt. Az szüleatyám, öreg Apor Lázár, nagy **főember** lévén, mégis a fia Apor András, Lázár, István, Ferenc, Mihály, János ott Torján elmentek a **faluban**, a falusi közönséges **leányokat húsvét másodnapján**

Éppen **nem nagyozták** akkor az **emberek magokat**: úrfiak, elévaló **fő-** és **nemesemberek**, **húsvét másodnapján**, azaz vízben vető hétfűn, **rendre járták** az **falut**, erősen öntözték egymást, az **leányokat** hányták az **vízben**, sőt az elévaló embereknél csak

elvitték a vízre, megferesztették, **Aprószentek napján rendre járták** a falusi emberek házeit, s úgy **vesszőzték a leányokat**, amint szegény uram sokszor publice az asztalnál is beszéllette. (Cserei, 456.)

magok házoknál is estve az frajok és leányok házában kádakkal hordották fel az vizet, reggel csak könnyen öltöztek, tudván már az jövődöt. Reggel azért az udvariak csebrekkel, kártyákkal reámentek az leányokra, ottan olyan öntözés volt, hogy bokáig járhattál volna a vízben. Hasonlóképpen **aprószentek napján** vesszővel úgy **jártak** az leányokkal, úgy **vesszőzték** egymást. (Apor, 359.)

A lakodalmi szokások igen aprólékos leírásához Cserei sem tudott mit hozzáfűzni, ezért egy kisebb részlet korrigálása után két lakodalmi élményének rögzítésére tért rá. Ifjabb Apafi Mihály esküvőjének az eredeti kontextustól eltérő felhasználásáról fentebb már esett szó. A Bánffy lány lakodalmának terjedelmes leírása a vonatkozó fejezet végén külön toldalék formájában lett elhelyezve. Egy rövid bevezetőn felül Apor nem is adott hozzá egyebet, csupán néhány helyen módosított egy-két szón, hogy az olvasók számára érthetőbbé tegye a szöveget.

A régi és új káromkodási szokások összevetésekor (tizenkettedik fejezet) Apor különféle személyes megjegyzéseket fűzött a Csereitől származó leírásokhoz, meg-megszakítva közbeékeléseivel az áttemelt szöveg folytonosságát:

Most penig férfi, asszony, ifjú legény, leány széltiben mondja az adtát, teremtettét, huncfutot, ördög szánkázzék a lelkeken stb. [...] sőt még a bizony szót sem sokan mondották az úri, fő, nemesasszonyok, kiket magam is jól ismertem sokakat (Cserei, 479–480).

most penig férfi, asszony, leány, ifjú legény széltiben mondja az adtát, teremtettét, huncfutot (bezzeg az hús fontot értették volna régen, de mi az az huncfut, inkább elfutottak volna előle) **ördög szánkázzék az szegény lelkeken stb. [...]** Az ilyenekért áldana-e meg Isten, Erdély országa? **Sőt még az bizony szót sem mondották sokan** az akkori **fő- s nemesasszonyok**, s az gyermekeknek sem engedték mondani (bizony gyermekekromban nekem sem engedik vala meg, hogy bizony szót mondjak), sőt más sok olyan **úri, fő, nemesasszonyokot is ismértem sokat** (Apor, 415).

De Apor alaposan átfőrmálta a tizenkettedik fejezet Csereitől kölcsönzött anekdotáinak szövegét is. A Petki-anekdota első fele ugyan még csaknem szó szerinti átvétel, az évekkel később játszódó második rész azonban a szokásos stiláris egyengetéseken felül tartalmi szempontokból is elüt az eredetitől. A szereplők alakjai megváltoztak; a történetből törölt apa helyett az idősebb fiútestvér ismeri fel az elsőként leányt. Egy új, kerekesebb párbeszéd lépett a korábbi apai megszólalástöredék helyébe. Még meglepőbb az idősebb (Székely János) és fiatalabb (Székely István) rokon nevének felcserélődése:

Sok **esztendeig** nem tudhatta meg a szegény Petki Farkas, hova lett a leánya, azt gondolták, talán valahol vízbe ölte magát. Egyszer Petki Farkas országgyűlésre **menvén**, a **Nagy-erdőn látja**, jó vele szemben **egy oláh feleségestől**, a feleségének

Egynéhány **esztendő** múlva **megyen** egy **nagy erdőn** az testvérbátyja, **látja**, hogy **egy oláh feleségestől** juhokat öröz, az oláhnának **hosszú zeke szoknyája, mezítláb**; az **szolgák közül senki meg nem isméri, hanem** az **hintóból** az testvérbátyja;

hosszú zeke a szoknyája, mezítláb megyen az oláh után; **senki** a Petki Farkas **szolgái közül meg nem esmérte** őket, **hanem** maga, amint **hintóban** ült, rásmer leányára, nem szól semmit neki, hanem zsebiből két forintot kivészen, egyik inasának mondja: ereddj, ezt a pénzt add oda annak az **oláhnénak**, s mondd meg, vegyen csizmát véle. Attól az **oláhtól fia maradott** a leánynak; **felnevekedvén**, az öreg Petki István, Petki Farkas fia, maga **udvarában** felveszi, **manumittálja**, **armálist impetrál neki** az akkori **fejedelemtől**, **megházasítja**, Székely János **nevet adnak reája**, Csíkban Rákoston két jobbágházhelye lévén Petki Istvánnak, cum appertinentiis Székely Jánosnak ajándékozza, házat, csúrt, egyéb épületeket csináltatott rája, ökröket, teheneket, gabonát **ad neki**, úgy telepedik meg. Annak a fia volt Székely István, kit én gyermekkoromban igen jól esmertem mikor Csíkban laktunk a szegény atyám ott lévő házánál. Ezt a dolgot sokszor hallottam, mikor a szegény uram historice beszélte. (Cserei, 482.)

Cserei személyes ismeretségre utaló közlésének átvétele itt elmaradt; a történetet feltételezhetően mindketten Apor Istvántól hallották. Az anekdotát a módosítások ténye első pillantásra a faktualitás pólusától a fiktitivás irányába elmozdulónak mutatja,⁸ ám mivel a korábbi esetekhez hasonlóan itt is meghatározhatatlannak tűnik a referenciális tartalmak megváltoztatásának indoka, a helyzet egyértelmű értékelése nem lehetséges.

Néhány szót kell még szólni a szövegkölcsonzésektől mentes fejezetekről is. A szekerek és az erdélyi tisztségek témájába vágó megjegyzéseket Cserei nem tett, így érthető, hogy az idevágó fejezetek nem tartalmaznak átvételeket. A vallási békétlenség okairól azonban igen határozott véleménye volt, s református lévén a katolikus papok, azok közül is főként a jezsuiták magatartására vezette vissza az újkeletű ellentéteket. A katolikus Apor Cserei e megjegyzéseit érthető okokból nem vette át; a vallási kérdést érintő véleményét az utolsó fejezetben fejtette ki, Csereivel ellentétben az 1660 után Erdélybe jövő református prédikátorokat hibáztatva a szomorú fejleményekért.

Elbeszélésmód és anekdotikusság

A *Metamorphosis Transylvaniae* szövege tizenhárom egymástól tematikusan elkülönülő cikkelyre tagolódik.⁹ Apor munkája meglehetősen sok életaspektust ábrázol, alapos, részletekbe menő leírást nyújtva a régi világról.¹⁰ A köznapi élet egy-egy szegmensének (étkezés, öltözkö-

⁸ Vö. Tarjánny Eszter: *Az egyszerű forma bonyolultsága. Az anekdota mint ellentörténelem és Tóth Béla Anekdotakincse*. Literatura XXXVI(2010). 1. szám. 16.

⁹ Kemény Katalin: *Erdélyi emlékirók*. Erdélyi Múzeum XXXVII(1932). 203.

¹⁰ „Az Apor által bemutatott világ hézagtalan: élet és halál, keresztelő és temetés, evés és ivás, öltözködés és tánc, udvarlás és leánykérés, iskolázás és udvari élet múltbeli bemutatására egyaránt sort kerít.” Bitskey István: *Historia, emlékirat, önvallomás*. = *Uő: Esmék, művek, hagyományok*. Debrecen 1996. 257.

dés, utazás, hintók) áttekintése mellett figyelmet szentel a társadalmi változások néhány vonatkozásán túl a politikai életben zajló elmozdulásoknak és a köznapi magatartásmód terén észlelhető változásoknak is, sőt a műben a vallási viszálykodás némely vonására is történik utalás.

A szembetűnő műfaji keveredés miatt a *Metamorphosis Transylvaniae* műfaji besorolása némi nehézségbe ütközik: Tóth Gyula például az emlékirat, az anekdotagyűjtemény, a néprajz és a moralizáló elmélkedés egyedi ötvözeteként látta megközelíthetőnek a művet.¹¹ A régebbi szakirodalom viszont inkább történeti alkotásként tekintett rá. Talán Kosztolányi Dezső szavai ragadják meg legszemléletesebben az Apor-féle nyelvi világteremtés lényegét, kettős – egyszerre történeti és irodalmi – arculatát: „tekintetét befelé fordítja, a múltra irányítja [...]. Minden, amit kívül lát, silány, gyatra és kopott. Minden, amit belül lát, a lelkében, tökéletes, hibátlan, valóságos tündérálmom. Történelmi munka ez, [...] de hangjában szépirodalom, költészet.”¹²

A mű szerkezetét az elején és végén található, rövid szerzői elő-, illetve utószóként funkcionáló, magyarázó jellegű szövegrész keretessé teszi. Ezek – a két hosszabb címfelírással együtt – a mű paratextusainak tekinthetők, s a befogadást irányító-orientáló megjegyzéseket foglalnak magukba.

Az első, terjedelmesebb cím nemcsak a mű témamegjelölését és a szerző nevét tartalmazza, hanem előre jelzi a múlt és a jelen világa közötti, egész szövegen végigvonuló töréspontot is, sőt a szerző ehhez való külső és belső viszonyulására is utal. Az első cikkely egy megszólítással indít („Kedves maradváink!”), ami később, a szöveg kibomlása során a témához illő szűkebb csoportjelölés formájában („erdélyi magyarok”) konkretizálódik.¹³ A témamegjelölés („régie erdélyi mód és szokás”) mellett a nyelvválasztás megindoklására is itt kerül sor, de a címben jelölt éles ellentét történeti háttere is kirajzolódik az 1687-es esztendőben történt német (Habsburg) fennhatóság alá kerülés említésével.¹⁴

Az utószó szerepét betöltő, kérdés-felelet formában megírt rövid záró szakasz egy szűkebb kérdésre ad választ: a műben ugyanis a második, rövidebb címfelirat tartalmával ellentétben olyan szokások leírása is megjelenik, melyek még nem tűntek el a kortársak tapasztalati világából. A mű jelenében elevenen élő szokásformák rögzítése nélkül azonban aligha lehetett volna rekonstruálni a régi erdélyiek elmerülőben lévő világát. Apor maga azzal indokolja eljárás módját, hogy ha az elmúlt negyvenkilenc év mintáját követve telik el a következő negyvenkilenc év is, ezek a még fennmaradt szokások is el fognak enyészni, ezért emlékeztük megőrzése a jövő nemzedékek érdekében feltétlenül szükségesnek mutatkozik.¹⁵

Az értékvesztés egyébként tárgyilagos tónusú konstatálását az Apor által alkalmazott megszólításos forma némi drámai színezettel tölti meg, miközben az elbeszélő a mű gondolati gerincét alkotó, a régi és új divatot képviselő Erdély közötti baljós ellentétet is újfent megemlíti.

¹¹ Tóth Gyula: *i.m.* 102.

¹² Kosztolányi Dezső: *Látjátok, feleim.* Bp. 1976. 63.

¹³ Tóth Gyula szerint Apor csak az utódokat tartotta szem előtt, s nem kívánt saját korára hatni. Az erdélyi emberek megszólítása azonban mégis mintha erre utalna, attól függetlenül, hogy e cél nem valósulhatott meg a mű kéziratban maradása miatt. Vö. Tóth Gyula: *Utószó. = Metamorphosis Transylvanie, azaz Erdélynek változása. 1736, Apor Péter.* Szerk., utószó és jegyz. Tóth Gyula. Bp. 1972. 102. Az olvasók megszólítása egyébként általános vonása a korszak emlékiratainak. Vö. Szávai János: *Magyar emlékirók.* Bp. 1988. 41.

¹⁴ Vö. Kemény Katalin: *i. m.* 203.

¹⁵ Horváth János Apor kapcsán hagyománykultuszról beszél. Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faludítól Petőfigig.* Bp. 1925. 13–14.

A hangnem emelkedettebbé válásához hozzájárul az utolsó fejezet elején és végén is szereplő, majd a munka utolsó előtti mondatában ismétlődő isteni dicséret. A zárómondatban, egy olasz humanista művéből származó latin idézetben tömören összegződik a mű kettős szándéka: az emlékezés mozzanatával egybefűzött kegyességre („jámorság”-ra) való buzdítás. Vagyis a „hagyományozó” elbeszélői szerepkör Apornál is didaktikus beállítódással jár együtt.¹⁶

A *Metamorphosis Transylvaniae*-nek nincs cselekménye, benne mindvégig a leíró jelleg dominál, melynek egyhangúságát csak a változó gyakorisággal elhelyezett anekdoták és személyes megjegyzések oldják. A fejezetek egymásra következése esetlegesnek tűnik, sorrendjüket – a fejezetszámok mellett – a szövegben hol gyakrabban, hol ritkábban feltűnő tartalmi visszautalások formálják csak igazán kötötté. A mű belső rendje nem hordoz külön üzenetet, a lineáris olvasásmód során csupán a paratextusokban jelzett motívumok bomlanak ki, mindenfajta különösebb jelentéstopplettel hozzáadódása nélkül.

Az egyes fejezetek belső szerkezete sem követ egységes mintát, az ismeretek elősorolásának módját a téma jellege, a rendelkezésre álló anyag és a hozzá kapcsolódó szerzői érzésvilág együttese szabja meg. Azok a mindennapi és ünnepi tevékenységek, melyek valamifajta időbeli menetet jelenítenek meg (mint például az esküvő), lineárisan előrehaladó, logikus kifejtést kapnak. A folyamatrajtot azonban ekkor is meg-megszakítják hosszabb vagy rövidebb terjedelmű leíró szakaszok. Az ábrázolásmód személytelen általánosságban történik: a szereplők nem kapnak saját arcot, a narráció gyakran rendkívül szűk fókusszal dolgozik. Másfelől az e típustól eltérő, dominánsan különálló állóképek halmozásából összetevődő fejezetek, melyek a tárgyi részletek rögzítésén túl nélkülözik a „cselekmény” folytonosságát, gyakrabban olvasztanak magukba kisebb anekdotikus történeteket.

A cikkelyek túlnyomó részének homogén tartalmával szemben néhány fejezet szembetűnően heterogén jelleget mutat. Ez részint egyfajta tematikus „szóródást” jelent: a nyájasságról és utazásról szóló szakaszban például a dohányzás, vendégfogadás, megszólítások, népi szokások és a levélírás eltérő témái forrnak össze egyetlen átfogó szövegegységgé. Egy másik esetben a fejezet domináns egyneműsége csupán egy-egy rövid kitérő erejéig törik meg: így szakítja meg a vadászat változó szokásainak bemutatása a szekerek használatáról szóló részletező leírás. Külön esetet képez a fejedelmi ebéd szokásrendjét ismertető rész, melyben a cím tartalomjelzése ellenére a két fejedelem közötti politikai és erkölcsi kontraszt ábrázolása jut központi szerephez, megbontva ezzel a fejezet első szakaszában még érvényesülő tematikus egységet. Noha a fejezetek közötti átkötés viszonylag ritka, a cikkelyeken belül átkötő szerepű bekezdések vagy sorok közbeiktatásával Apor kifejezetten ügyel a szöveg értelmi folytonosságának és követhetőségének fenntartására.

A már tárgyalt nagyarányú szövegkölcsonzések alapján felmerülhet a kérdés: vajon érzékelhető-e a mű beszédmódján Cserei hatása, szóhoz jut-e az ő saját szólama is, elkülönülve Aporétól. A fenti elemzések azt mutatták, hogy Apor gondos szerkesztőmunkájának köszönhetően a két szerzőtől származó alapanyag egységes nyelvezetű, koherens egésszé forrt össze. Cserei nyelvileg egyébként se elütő szakaszai törésmentesen olvadnak be az Apor Péter

¹⁶ Fehér Erzsébet: *A hagyományozás elbeszélőformái. Szövegyszerződés és beszédmód Eötvös Károly a Balatoni utazás és a Bakony című műveiben*. Vár ucca tizenhét IV(1996). 1. szám. 183. Apor kapcsán Kemény Katalin emelte ki az oktató tendenciát. Kemény Katalin: *i.m.* 203–204. Eötvös Károly múltidéző műveiben – a hasonló célkitűzésű *Metamorphosis*-szal szemben – a leírások helyett az anekdotikusság jut domináns szerephez.

nevével jelölhető szólamba. Mindez nem meglepő, ha arra gondolunk, hogy a *Metamorphosis* tényleges összeállítójaként ő válogatta ki az átvételeket, majd illesztette be az általa meghatározott helyre.¹⁷

Az emlékirat heterodiegetikus narrátora általában háttérbe húzódik, egyénisége nem jut döntő szerephez. Az elbeszélői szölam két fő elemből tevődik össze: részint egy a múlt világának részleteiben elmerülő, tárgyilagos megszólalásmódból, részint pedig a személyes megnyilatkozások korholó-kritikus hanghordozásából, melyhez olykor humoros felhangok is társulnak. A narrátor nézőpontját társadalmi rangja határozza meg; az erdélyi társadalomra felülről tekint, leírásai elsősorban a felső társadalmi rétegek szokásainak rajzát adják, noha – mint megjegyzi – ezekből sok esetben az alsóbbakra is lehet következtetni. Az elbeszélő a régi világot megjelenítő elbeszélésrétegben igenlő és azonosuló attitűdöt tanúsít, míg az új divatokat ismertető leírásokban külső és morálisan elítélő álláspont érvényesítése a jellemző. A *Metamorphosis Transylvanae* kritikai éle viszont nem konkrét személyek, hanem csupán bizonyos magatartásmódok felé irányul, Apor valószínűleg éppen ezért nem vette át Cserei erőteljes gúnyt tartalmazó megjegyzéseit, illetve anekdotáit.

E sok irányba kitekintő mű szövegének szerves egésszé formálódását a közös tematikán felül még több más tényező együttes hatása biztosítja. Ezek egyike a címbeli, hazaként megnevezett földrajzi tájegység: Erdély. Apor ugyanis kizárólag erdélyi szokásokról ír, a nem erdélyi magyarokra még csak utalás sem történik. Az emlékirat elsődleges címzettjei is az erdélyi emberek,¹⁸ akiknek felelőssége volna a helyi szokások megőrzése és elevenen tartása. Fontos szövegösszetartó elem még az egymással összefonódó érték- és időszembesítés egész művön végighúzódo motívuma. A múlt idősikjának markáns dominanciáját helyenként a jobbára csak utalások és minősítések formájában elő-előtűnő kortársi kitekintések törlik meg, a múlt egy szeletének szinkrón leírása viszont éppen az ellentétezés mozzanatának köszönhetően nyer történeti dimenziót.

A szöveg kohézióját erősítik az elbeszélői kiszólások is. A beszédmódra jellemző egyfajta közvetlenség, a mesélő kedvű narrátor meg-megszólítja hallgatóságát, az erdélyi embereket, a „maradvákat”. Az olvasóhoz való odafordulás gyakran kérdő vagy felszólító, ritkábban felkiáltó modalitású, s a leírtakból adódó tanulság iránti figyelem felkeltését szolgálja. Az elbeszélő személyes megjegyzései egyébként inkább a hitelesítés gesztusából fakadnak, s csak ritkábban tekinthetők határozott értékítélet kifejezőinek. Utóbbiak könnyedebb hangvételű válfajába sorolhatók az Apor-féle humoros szómagyarázatok.¹⁹

A *Metamorphosist* érdemes még a lejegyzett anekdoták szempontjából is megvizsgálni, ezeknek ugyanis különféle típusai lehettek fel a szövegben,²⁰ a terjedelmes esküvőleírás például már inkább az anekdotikus elemeket tartalmazó novellisztikus betét felé látszik hajlani. A mű narratori szerepköréből adódóan az anekdotikus történetek rögzítése is az emlékéllítés aktusának részét képezi, általa a statikus leírásokban szereplő ellentétek némi mozgalmasságot és egyéni színt kapnak. Megformálásukra leginkább a tömörítés jellemző; alkotóelemeik a leglényegesebbekre redukáltak. Az egyes darabok terjedelmi szempontból is igen széles skálán

¹⁷ Ettől függetlenül talán szerencsésebb lenne nem a *dohogóról*, hanem a *dohogókról* beszélni. Vö. Illés Endre: *A dohogó*. = Uő: *Mestereim, barátaim, szerelmeim*. I. Bp. 1979. 18–25.

¹⁸ Ez alatt az erdélyi magyarok és székelyek értendők, a szászokra csak elvétve, összevetés céljából történik utalás.

¹⁹ Tóth Gyula: *i. m.* 104.

²⁰ Az anekdota máig meglehetősen bizonytalan körvonalú műfaj, definiálása számos nehézségbe ütközik. Tarjánai Eszter: *i. m.* 17–32.

mozognak: műbeli változatosságuk a néhány sornyi utalásszerű történetektől a több oldalt is megtöltő ábrázolásokig terjed. Meglepő módon a hosszabb lélegzetű anekdotikus betétek mutatják a gyengébb szerkezeti felépítést. Ezeket Apor Csereitől vette át, s nyelvi simításokon és magyarázó kiegészítéseken túl mintha nem igazán mert volna hozzájuk nyúlni. A Cserei bőbeszédűségét visszafogó, tömörebbé formált kisebb anekdotikus egységek viszont Apor jó arányérzékéről tanúskodnak.

Mind a saját kútfőből merített, mind a Csereitől kölcsönzött anekdoták erőteljes referencialitással bírnak; a narrátor a korszak ismert alakjainak név szerinti szerepeltetésével és a személyes élményre vagy a régi emberektől való hallomásra való utalással nemcsak dokumentál, de a hitelesség benyomását is erősíti. A *Metamorphosis Transylvanicae* a komikus modalitású anekdoták mellett melankolikus színezetű történeteket is tartalmaz, ezek a szerzői állításokat – mint a baljós történelmi fordulatok előrejelzői – nyomatékosítják. A narratív eljárások tekintetében két típus különíthető el: a viszonylag rövid vagy közepesen hosszú történetek dramatizált, párbeszéd formája és a terjedelmesebb eseményismertetések (pl. esküvő) dominánsan leíró jellegű ábrázolása. A mű anekdotáinak funkciója is kettős, vagy a múlt világának történes megelevenítését szolgálják, vagy a privát élet színterén is érzékeltetik a kötetten végigvonuló ellentétet. Mivel a miniatűr történetek nagykompozícióba való beágyazódása már eleve meghatározza az olvasói értékelést, a közölték a régi világ jellegzetességei és alakjai iránt keltenek szimpátiát a befogadóban. Ezt a hatást erősítik a narrátori kommentárok is. Az anekdoták szövegbe építésének a tematikus összetartozás az alapja, így azok mindig az adott szűkebb kontextusban nyerik el egyszerre illusztratív és – burkoltan – argumentatív szerepüket. Így az anekdotagyűjtemények darabjaihoz képest csak igen csekély önállósággal és saját mondanivalóval bírnak, múltfestő funkciójuk miatt pedig gyakran csattanójuk is elmarad.

Végezetül a sokat emlegetett „náj módi” kapcsán felmerülő kérdések taglalására kell még kitérnünk. Az utókor ugyanis hajlott arra, hogy a *Metamorphosis Transylvanicae*-t valamifajta bújtatott Habsburg-ellenesség kifejezőjeként olvassa,²¹ azonban a műben – önmagában tekintve – se a németesség, se a katolikus császári-királyi hatalom nem tűnik fel sötét színben. Annál inkább a német, vagyis nyugat-európai, új, a magyar hagyományoktól idegen szokások és az erdélyiek feléjük tanúsított igenlő magatartása. A szövegben az erdélyi függetlenség korai időszaka közvetlenül nem is jelenik meg, explicite csupán Apor gyermekkorának (s Cserei ifjúkorának) ideje idéződik fel,²² illetve a katolikus Báthoriakról olvasható még néhány méltató megjegyzés. E szempontból az utolsó, tizenharmadik fejezet érdemel még külön figyelmet: úgy tűnik, mintha a tizenkettedik cikkely végén lévő megjegyzések már a mű záró sorait foglalnék magukba, ám az elbeszélés azután mégis folytatódik. A záró fejezet viszonylagos különállását nemcsak kiemelt fontosságú, vallási vonatkozású témája indokolja,²³ hanem az is, hogy műltszemlélete élesen elüt a korábbi szakaszokétól: miközben kifejezetten pozitívan szól Erdély Habsburg uralom alá kerüléséről, éppen az 1687 előtti eseményekről fest negatív képet. Mindez arra utal, hogy helytelen volna az új módi elítélésében németellenességet vagy kuruc érzelmeket látnunk. A lényegi probléma sokkal inkább az új divatok – nemzetek felett álló, noha ebben az esetben fennemenálisan kétségtelenül egyetlen nyugati nemzethez kapcsolt – benső tartalmában keresendő.

²¹ Lásd Benkő Samu: *Apor Péter Metamorphosisa*. = Uő: *A helyzettudat változásai*. Buk. 1977. 60–61; Tóth Gyula: *i. m.* 103.

²² *A magyar irodalom története*. I. m. 436.

²³ Hozzátehető még a fentiekhez, hogy az elbeszélő csak e fejezet végén jelenik meg szereplőként.

A 18. század folyamán igen nagymértű változások következtek be mind az életmód, mind a világnézet tekintetében, mely folyamat végül a francia forradalom időszakában tetőzött. Apor talán ezekből a mélyben zajló változásokból érzett meg valamit. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy a *Metamorphosis Transylvaniae* döntően a dolgok felszínén zajló változások megragadására tett kísérletet. A műben megjelenített világ a már holt vagy halódófélben lévő dolgok világa:²⁴ az elbeszélő jelenre vonatkozó reflexiói az új magatartásmódok és szokások régi erőnyeket elfeledtető, egyre vehemensebb térnyeréséről adnak hírt. Apor munkájának néhány utalása mintha azt sugallná, hogy a szokások és a régi világ „metamorfózisának” oka a megváltozott erkölcsi magatartás²⁵ mellett az e mögött is meghúzódó világszemléleti átalakulásban keresendő. Vagyis a *Metamorphosis Transylvaniae* a külső közeg, a tárgyi környezet és az egyes viselkedésformák terén végbemenő változások lefestése során voltaképpen benső, értékrendbeli elmozdulásokra mutat rá. A mélységi változások e közvetett ábrázolásmódja viszont csak a köznapiság síkján is észlelhető „felfordultság” jelzésére alkalmas, s noha ezt alapos és nyelvilag is értékes formában teszi, az eszmei háttér és az átfogó társadalmi-történelmi tabló mellőzésének köszönhetően a narráció jellege sokszor valóban pusztá zsémbelés benyomását kelti. Mindazonáltal máig megkapóan és szuggesztíven hat az a mód, ahogyan Apor Péter alkotása megjeleníti egy saját fiatalokora szokásaihoz talán kissé túl mereven ragaszkodó öregúr „szánakodását” a megőrzésre méltó régi szokások és attitűdök kivészése felett.

Text Construction and the Technique of Narration in Péter Apor's *Metamorphosis Transylvaniae*

Keywords: intertextuality, paratexts, memoirs, anecdotism, Péter Apor, Metamorphosis Transylvaniae

The objective of this work is to examine Péter Apor's *Metamorphosis Transylvaniae* from a literary point of view. The author utilized Mihály Cserei's comments several times to complete his own work. These more or less substantially modified excerpts merged into the new composition without any fractures. However, the relation between Apor's text and Cserei's notes has not been analysed yet. Therefore, I initially present a brief review of Apor's transforming methods. Then, the second part of the paper discusses the structure and narrative mode of the work, the roles of the paratexts in the construction of meaning, the tools of the cohesion in the text, and the anecdotic elements. Ultimately, I make a few remarks on the meaning of „náj módi” (neu Mode/new mode) within the work.

²⁴ Több szerző is az aranykor mítoszának hatására ismert Apor műtípdézésében. Szávai János: *i. m.* 101. Tóth Gyula: *i. m.* 103.

²⁵ Bár az erkölcsi romlás kárhözhatása kétségkívül fontos összetevője a műnek, a morálisnál mégis némileg tágabbnak tűnik az apori kritika hatóköre: mintha egy egész világ eltűnése felett „szánakodna”. Apor moralizmusa kapcsán lásd Tóth Gyula: *i. m.* 103; *A magyar irodalom története. I. m.* 436. Szávai János szerint a mű „egy egész életformát kísérel [...] megőrkíteni”. Szávai János: *i. m.* 100.